

**UNIVERSITY
OF TURKU**

This is a self-archived – parallel-published version of an original article. This version may differ from the original in pagination and typographic details. When using please cite the original.

AUTHOR	Juha-Matti Ritvanen
TITLE	Suomen valtiojohdon ja Venäjän ulkomaantiedustelun vuorovaikutuksen uudet puitteet Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen
YEAR	2024
DOI	https://doi.org/10.54331/haik.132065
VERSION	Publisher's PDF
LICENCE	Kopiosto
CITATION	Ritvanen, J.-M. (2024). Suomen valtiojohdon ja Venäjän ulkomaantiedustelun vuorovaikutuksen uudet puitteet Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen. <i>Historiallinen Aikakauskirja</i> , 122(1), 35–46. https://doi.org/10.54331/haik.132065

Juha-Matti Ritvanen

Suomen valtiojohdon ja Venäjän ulkomaantiedustelun vuorovaikutuksen uudet puitteet Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen

Suomen ulkopoliitikan perusteista neuvostoaikana on kirjoitettu paljon, mutta toistaiseksi on vähän tutkimusta siitä, mitä näille perusteille tapahtui kylmän sodan päättyessä. Suomi irtautui Neuvostoliiton kanssa solmitusta YYA-sopimuksesta, joka toimi yli neljäkymmenen vuoden ajan Suomen ulkopoliitikan keskeisenä kulmakivenä.¹ Uuden ajan avaamat mahdollisuudet ulotettiin myös Suomen valtiojohdon ja Venäjän ulkomaantiedustelun suhteisiin. Ensiksi presidentti Mauno Koivisto lopetti KGB-linjan päättämällä, että Suomen ja Venäjän valtiosuhteet hoidettaisiin jatkossa normaaliin tapaan diplomaattikanavien kautta. Toiseksi Suomi muutti yleisesti suhtautumistaan Venäjän ulkomaantiedustelun toimintaan Suomessa.

Tiedusteluorganisaatiot ovat olleet kiinteä osa niin Neuvostoliiton kuin Venäjänkin ulkopoliittista päätöksentekoprosessia ja ulkopoliitikan toteutusta.² Presidentti Boris Jeltsin hajotti KGB:n pienempiin kokonaisuuksiin sitä sinänsä heikentämättä. KGB:n ensimmäinen päähallinto, joka oli vastannut lähinnä tiedustelusta ulkomailla, jatkoi erillisenä kolmen kirjaimen virastona SVR (Sluzba vnešnei razvedki).³ Venäjän tiedusteluorganisaatiot raportoivat suoraan presidentille

sotilastiedustelusta vastaavan asevoimien yleisesikunnan tiedustelupäähallintoa (GRU) lukuun ottamatta.⁴

Vielä keväällä 1990 Suojelupoliisin päällikkö Seppo Tiitinen puolusti tunnistettujen tiedustelijoiden päästämistä maahan, koska heidät tunnettiin ja silloin voitiin ”ne vähäiset verkoriekaleet panna sinne, missä kalan tiedetään varmasti liikkuvan ja käyvän pyydykseen”.⁵ Toisena ja tärkeämpänä syynä oli se, ettei Neuvostoliiton ärsyttämistä katsottu tässä asiassa mahdolliseksi.

Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen presidentti Koivisto linjasi, ettei muualta Euroopasta karkotettuja tiedustelu-upseereita enää hyväksytä ja jo hyväksytytkin koetettaisiin saada maasta pois. Tämän seurauksena Suomi ei kelpuuttanut KGB:n ulkomaantiedustelun Helsingin-päällikön eli residentin Feliks Karasevin (oikealta nimeltään Feliks Sutyryn) seuraajaehdokasta, joka oli aikanaan karkotettu vakoilusta Ranskassa. Karasev oli vuosien 1985–1992 aikana hoitanut korkeimman tason yhteyksiä presidentti Koivistoon ja kansliapäällikkö Jaakko Kalelaan sekä muihin huippuvaikuttajiin samoin kuin Suojelupoliisin johtoon.⁶

1. Juha-Matti Ritvanen, *Mureneva kulmakivi. Suomi, Neuvostoliiton hajoaminen ja YYA-sopimuksen loppuvaiheet 1989–1992*. Siltala 2021, 249.
2. Aaron Bateman, The Political Influence of the Russian Security Services. *The Journal of Slavic military studies* 27:3 (2014), 381.
3. FSB (Federalnaja sluzba bezopasnosti) keskittyi puolestaan Venäjän sisäiseen turvallisuuteen ja tiedusteluun. FAPSI (Federalnoje agentstvo pravitelstvennoi svjazi i informatsii) vastasi Venäjän signaalitiedustelusta. Jonathan Haslam, *Near and Distant Neighbours. A New History of Soviet Intelligence*. Oxford University Press 2015, 277; Kevin P. Riehle, *Russian Intelligence. A Case-based Study of Russian Services and Missions Past and Present*. National Intelligence Press 2022, 61.
4. Mikhail Tsympkin, Terrorism’s Threat to New Democracies. The Case of Russia. Teoksessa Thomas C. Bruneau & Steven C. Boraz (toim.) *Reforming Intelligence. Obstacles to Democratic Control and Effectiveness*. University of Texas Press 2007, 277.
5. Kimmo Rentola, Suojelupoliisi kylmässä sodassa 1949–1991. Teoksessa Matti Simola (toim.) *Ratakatu 12. Suojelupoliisi 1949–2009*. WSOY 2009a, 191.
6. Tarkemmin SVR:n Helsingin-residentin vaihdoksesta vuonna 1992 ks. Ritvanen 2021, 262–267.

Tämä artikkeli tarkastelee Venäjän ulkomaan-tiedustelun SVR:n roolia Suomen ja Venäjän suhteissa. Miten Venäjän tiedustelutoiminta mukautui Neuvostoliiton hajoamisen jälkeiseen tilanteeseen? Alpo Rusi esittää, että Venäjän tiedusteluresidenssi Helsingissä jatkoi KGB:n työtä ilman merkittävää heikentymistä. Tiedustelun yhteydenpito vaikutti myös siihen tapaan, jolla Suomen poliittinen johto kuunteli Moskovan viestejä.⁷ Artikkelin valottaa Venäjän ulkomaantiedustelun intressejä ja menettelytapoja 1990-luvulla. Se tarjoaa oman panoksensa kansainväliseen tutkimukseen, joka on lähinnä toisen käden lähteisiin tukeutuen keskittynyt selvittämään Venäjän tiedustelun vaikutusta ja lännen vastaista toimintaa presidentti Vladimir Putinin valtakaudella.⁸

Erään määritelmän mukaan tiedustelun ja siihen liittyvien asioiden tutkiminen auttaa löytämään ”diplomatian puuttuvan ulottuvuuden”.⁹ Näkemys korostaa tiedustelun merkitystä perinteisen diplomatian rinnalla kansainvälisissä suhteissa. Neuvostoliiton tiedustelupalvelu KGB oli siellä, missä Suomen ja Neuvostoliiton suhteita hoidettiin. Kylmän sodan aikaisessa niin sanotussa kotirysäjäjärjestelmässä oli tarkoitus luoda suorat henkilökohtaiset yhteydet valtion johtohenkilöihin, poliitikkoihin, virkamiehiin, toimittajiin, nuorisopoliitikkoihin ja talouselämän avainhahmoihin.¹⁰

KGB:n poliittisen tiedustelun puitteita Suomessa oli muokannut se, että syksystä 1944 lähtien valtioiden välisiä huipputaso suhteita oli hiljaisesti hoidettu tiedustelun kautta.¹¹ Presidentti J. K. Paasikivi oli tunnustanut luottokontak-

tien merkityksen, mutta ei halunnut itse koskea ”rumaan kalaan”, kuten hän tiedustelu-upseereja nimitti. Paasikivi oli käyttänyt Moskovan suuntaan välikäsiä, joina toimivat vasemman laidan sosiaalidemokraatit ja Urho Kekkonen.¹² Entisenä tiedustelumiehenä Kekkonen oli koko uransa ajan viehättynyt tiedustelun maailmasta. Vuodesta 1956 alkaen Suomen ja Neuvostoliiton suhteita hoidettiin suoraan tasavallan presidentin ja KGB:n ulkomaantiedustelun Helsingin-päällikön kesken.¹³ Mauno Koivisto jatkoi Kekkosen luomaa käytäntöä. Muistelmissaan Koivisto kertoo pääministeri Nikolai Tihonovin ja pääsihteerin Juri Andropovin vahvistaneen ensitapaamisissa loppuvuodesta 1982, että oli suositeltavaa pitää yhteyttä heihin KGB-väylää pitkin.¹⁴

Suomen valtiojohdon näkökulmasta tiedustelulinjan tärkein ominaisuus oli sen johtaminen suoraan Kremlin huipulle ja kohtuullisen nopeasti. Neuvostoliiton diplomaattipiireissä oltiin sitä mieltä, että KGB:n edustajat osoittivat enemmän myönteistä suhtautumista suomalaisia kohtaan kuin ehkä olisi ollut soveliaista, ja että tiedustelijat ohittivat yhteydenpidossaan Neuvostoliiton edun Suomen hyväksi. Juri Derjabin, joka kuului Neuvostoliiton ulkoministeriön Suomi-tuntijoihin ja työskenteli Helsingissä useaan otteeseen 1960-luvun lopulta lähtien, kertoo muistelmissaan, kuinka ulkoministeriö valmisteli monimutkaisia neuvottelu-strategioita vain huomatakseen, että suomalaiset olivat jo sopineet keskeisistä asioista KGB-väylää pitkin.¹⁵

Kimmo Rentola on monissa teoksissaan ja artikkeleissaan tutkinut KGB:n toimintaa Suomessa. Suojelupoliisin historiateoksessa Rentolan

7. Alpo Rusi, *Kremlin kortti. KGB:n poliittinen sota Suomessa 1982–1991*. Docendo 2022, 327; Alpo Rusi, Venäjän vaikutusta syytä selvittää. *Turun Sanomat* 6.7.2023.

8. Bateman 2014, 380–403; Mark Galeotti, *Putin's Hydra. Inside Russia's Intelligence Services*. European Council on Foreign Relations 2016. https://ecfr.eu/wp-content/uploads/ECFR_169_-_PUTINS_HYDRA_INSIDE_THE_RUSSIAN_INTELLIGENCE_SERVICES_1513.pdf (1.8.2023); Kimberly Marten, *The Intelligence Agencies and Putin. Undermining Russia's security?* Teoksessa Roger E. Kanet (toim.) *Routledge Handbook of Russian Security*. Routledge, Taylor & Francis Group 2019, 192–202; Gordon Corera & suomentanut Mari Janatuinen. *Vakoojajahti. Putinin salaiset agentit ja heidän jäljittäjänsä*. Atena 2023.

9. Christopher Andrew & David Dilks, Introduction. Teoksessa Christopher Andrew & David Dilks (toim.) *The Missing Dimension. Government and Intelligence Communities in the Twentieth Century*. Macmillan 1984, 1.

10. Kimmo Rentola, *Vallankumouksen aave. Vasemmisto, Beljakov ja Kekkonen 1970*. Otava 2005, 135–136; Rentola 2009a, 83; Heikki Saari, *Kotirysäät. Suomalaista suhdetoimintaa neuvostoaikaan*. Minerva 2014, 50.

11. J. K. Paasikiven päiväkirjat 15.6.1946. Yrjö Blomstedt & Matti Klinge (toim.) *J. K. Paasikiven päiväkirjat 1944–1956*. Ensimmäinen osa, 28.6.1944–24.4.1949. WSOY 1985, 327–328; Rentola 2009a, 79.

12. Kimmo Rentola, *President Urho Kekkonen of Finland and the KGB*. University of Helsinki, Department of Social Science History 2008, 272. <http://hdl.handle.net/10224/4054>

13. Rentola 2008, 278.

14. Mauno Koivisto, *Kaksi kautta 2. Historian tekijät*. Kirjayhtymä 1995, 47.

15. Juri Derjabin, *Omalla nimellä. Reunamerkitöjä Juri Komissarovin kirjoihin ja omaan elämään*. Otava 1997, 118.

tarkastelu ulottuu Neuvostoliiton hajoamiseen ja kylmän sodan päättymiseen saakka. Suojelupoliisin keskeinen merkitys Suomen ulko- ja turvallisuuspolitiikassa johtui siitä, että samalla, kun KGB oli Supon päävastustaja, se toimi myös kanavana, jonka kautta viestit maiden valtiojohtojen välillä kulkivat. Mari Luukkonen on väitöskirjassaan tarkastellut Suojelupoliisin ja KGB:n välistä suhdetta vuosina 1978–1990. Luukkonen purkaa myyttiä itätiedustelun kaikkivoipaisuudesta kylmän sodan Suomessa. Hän päätyy tutkimuksessaan siihen, että ainakaan 1980-luvun osalta KGB:n toimintaa ei voi pitää kovin menestyksellisenä.¹⁶

Tiedustelun tutkimukselle on tyypillistä, että alkuperäistä ja kattavaa lähdeaineistoa on vain harvoin saatavilla.¹⁷ Rentolan mukaan tiedusteluhistorian tutkija joutuu usein venyttämään päättelykykyään ääri rajoille, mikä vaatii paitsi sekä taitoa että tutkimusaiheen ja sen luonteen hyvää ymmärrystä. Lähdekritiikin merkitys korostuu, kun lähdeaineisto on niukkaa.¹⁸ Luukkonen toteaa osuvasti, että ”tiedustelun tutkimuksessa jos missä tutkija tiedostaa, ettei hänen esityksensä ole kuin paras tulkinta, jonka hän käytössään olleiden lähteiden nojalla on pystynyt tekemään”.¹⁹ Niinpä myös tämän artikkelin kuva tulee ajan myötä tarkentumaan ja syventymään, kun uusia aineistoja ilmaantuu saataville.

Tutkimuskohteenani on Suomen valtiojohto, jolla tarkoitetaan presidenttiä ja häntä lähellä olleita tahoja, jotka hoitivat yhteyksiä Venäjän tiedusteluun. Keskeisenä lähdemateriaalina ovat ulkoasiainministeriön arkisto, Kansallisarkistossa säilytettävät presidentti Mauno Koiviston ja presidentti Martti Ahtisaaren yksityisarkistot sekä tasavallan presidentin kanslian arkisto. Suojelupoliisin arkiston aineistoa ei ole käyttörajoitusten vuoksi ollut saatavilla.²⁰ Olen kuitenkin hyödyntänyt Suojelupoliisin tekemiä raportteja presidenteille. Kuten Kimmo Elo huomauttaa, ”tiedustelututkimusta tekevät tutkijat saattaa ajoittain

joutua paikkaamaan materiaalin aukkoja aika-laistoimijoiden tai yleisemmän historiankirjoutuksen tarjoamalla apuaineistoilla”.²¹ Relevanttia aineistoa löytyisi myös Venäjän ulkomaantiedustelun SVR:n arkistosta, mutta siihen ei ole pääsyä. Arkistoaineistoa tutkimuksen lähteenä täydentää tutkimus- ja muistelmakirjallisuus.

Tehtaankadun uusi aika

Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen saivat Suojelupoliisi ja Venäjän ulkomaantiedustelu SVR totutella uusiin pelisääntöihin. Tammikuun 1993 lopulla Supon päällikkö Eero Kekomäki otti vastaan Venäjän lähetystön turvallisuusasioita hoitavan eversti Viktor Zorinin. Suojelupoliisin ja KGB:n suhde oli muuttunut ratkaisevasti Kekomäen tultua Supon päälliköksi marraskuussa 1990. Kekomäki oli lopettanut yhteydenpidon KGB:n residenttiin, koska venäläiset eivät – residenttiä ja turvaupseeria lukuun ottamatta – suostuneet ilmoittamaan tiedustelu-upseereitaan niin kuin ystävällismielisten palvelujen kesken oli tapana.²²

Zorin välitti SVR:n päällikkö Jevgeni Primakovin viestin, jossa kritisoitiin Supon aktiivista toimintaa Venäjän tiedustelun vaikeuttamiseksi Suomessa. Erityistä huolta olivat aiheuttaneet edellisvuonna toimeenpannut SVR:n mielestä perusteettomat karkotukset. Suomi oli tällöin poistanut yhdeksän venäläistä tiedustelu-upseeria maasta. Kyseessä oli Suomen sodanjälkeisen ajan suurin diplomaattikarkotus. Juttu oli hoidettu diskreetisti poissa julkisuudesta, kuten silloisiin tapoihin kuului.

Lisäksi Moskovassa kannettiin huolta siitä, että ”länsimaiset erikoispalvelut” (venäläisten nimitys tiedustelupalveluille) harjoittivat Suomessa Venäjän vastaista toimintaa, jossa käytettiin apuna myös Suomen kansalaisia. Kun Suomen johto ei ollut puuttunut asiaan, oli se SVR:n johdossa tulkittu poikkeamiseksi sotien jälkeisestä ”tasaetäisyyden periaatteesta” suhteessa länsi- ja

16. Mari Luukkonen, *Rautaesiripun varjossa. Supo idän ja lännen jännitekentässä 1978–1990*. Otava 2022, 493.

17. Luukkonen 2022, 477.

18. Kimmo Rentola, Tiedustelun historian ongelmia. *Tieteessä tapahtuu* 27:7 (2009), 4.

19. Luukkonen 2022, 477.

20. Suojelupoliisin arkistosta vastattiin, että tutkimusaiheeseen liittyvät Suojelupoliisin asiakirjat ovat salassa pidettäviä ja aineistopyyntöni liikkuu sekä aikarajauksen että aihepiirin osalta sellaisella alueella, johon Suojelupoliisi ei ole käytännössä vielä myöntänyt tutkimuslupia. Suojelupoliisin arkistonhoitajan sähköpostiviesti 21.11.2023. Tekijän hallussa.

21. Kimmo Elo, ”Tapaus Pakaslahti” ja tiedustelututkimuksen metodiikka. *Historiallinen Aikakauskirja* 112:2 (2014), 218.

22. Rentola 2009a, 191.

itätiedusteluun. ”Suomen ja Venäjän suhteiden laajassa kokonaisuudessa turvallisuuspalveluiden perinteisillä yhteyksillä on oma paikkansa”, viestissä todettiin lopuksi.

Kekomäki antoi Zorinille seitsenkohtaisen vastauksen ja esitti Suomen valtiojohdolle muistiossaan viisi johtopäätöstä. Hän arvioi, että Suojelupoliisin toiminta ”Neuvostoliiton/Venäjän Suomessa harjoittaman vakoilun vaikeuttamiseksi on ollut menestyksellistä”. Kuitenkin vanhoillinen linja Venäjän tiedustelu- ja turvallisuuselinten johdossa oli voimistunut, mikä heijasti yleistä kehitystä maassa. Tämän vuoksi Kekomäki korosti, että Suomen tuli tiivistää yhteyksiä erityisesti ”samoja yhteiskunnallisia arvoja vaalivien maiden kanssa.”²³

Suojelupoliisi oli jo Seppo Tiitisen kaudesta (1978–1990) lähtien solminut yhteistyösuhteita tärkeimpiin läntisiin tiedustelupalveluihin. Kekomäen johdolla Suomi hakeutui niin kutsuttuun Bernin klubiin, joka on läntisen Euroopan turvallisuuspalveluiden päälliköiden yhteenliittymä. Se sovittaa yhteen turvallisuusuhkien torjuntaa.

■ Kuva 1. Venäjän tiedusteluasema toimii Venäjän Helsingin-suurlähetystössä Tehtaankadulla. Pian Neuvostoliiton luhistumisen jälkeen Suomi tiukensi suhtautumistaan maassa toimiviin venäläisiin tiedustelu-upseereihin. Lähde: Helsingin kaupunginmuseo Kuvaaja: Harri Hakli CC BY 4.0

Painopiste on vakoilun ja terrorismin torjunnassa, ei ulkomaille suunnatussa aktiivisessa tiedustelussa.²⁴

Vuodenvaihteessa 1992–1993 SVR:n uudeksi Helsingin-residentiksi lähetettiin eversti Valeri Kartuzov. Lähetystöneuvoksen peitetehtävissä toimineen Kartuzovin kausi Suomessa jäi lyhyeksi. Neuvostoliiton luhistumisen jälkeinen kaaos heijastui residentuuran toimintaan muun muassa henkilöstön vähennyksinä. Mitä poliittiseen vaikuttamiseen tuli, se jäi heiveröiseksi esimerkiksi Suomen EU-ratkaisun tai presidentti Koiviston seuraajanvalinnan suhteen. Kartuzov kutsuttiin kotiin paljon tavanomaista aiemmin, jo parin vuoden kuluttua. Seuraajaksi valikoitui Valeri Marejev.

23. KA, Mauno Koiviston arkisto (MKA), kansio 53, Kekomäen muistio ”Kaikuja Moskovasta” 28.1.1993; Rusi 2020, 331–332.

24. Rentola 2009a, 192.

Uutistoimisto APN:n Helsingin-varajohtajan peitevirassa toiminut Marejev oli palvellut kahteen otteeseen Suomessa ja kuului poliittisen linjan niin sanottuun Suomi-mafiaan.²⁵ Kylmän sodan asetelma ja KGB:n tärkeä rooli diplomatian väylänä olivat luoneet Suomeen erikoistuneiden tiedustelu-upseerien ryhmän, jossa samat henkilöt saattoivat viettää maassa vuosikautia. He puhuivat sujuvaa suomea ja olivat hyvin verkostoituneita.²⁶

Marejev oli saapunut kolmannelle Suomen-kaudelleen jouluaaton aattona 1992 ja työskennellyt aluksi Venäjän Turun-konsulaatissa. Helsinkiin hän oli muuttanut jo kesäkuussa 1993, mutta SVR:n residenttinä hän aloitti vasta marraskuussa 1994, kun edeltäjä Kartuzov oli poistunut maasta.²⁷ Marejevin saapuminen Tehtaankadulle kieli siitä, että Venäjä pyrki taas vahvistamaan poliittista vaikutusvaltaansa. Marejevillä oli entuudestaan hyvät kontaktit Suomessa erityisesti sosiaalidemokraattiseen puolueeseen. SDP:n pitkäaikainen kansanedustaja Erkki Tuomioja kertoo julkaistujen päiväkirjojensa ensimmäisessä osassa, miten syyskuussa 1993 Tehtaankadulle oli ilmestynyt ”entinen kotiryssä” Valeri Marejev. Marejev kutsui Tuomiojan lounaalle, jonka aikana hän lausui varoittavia sanoja Natos-ta.²⁸ Merkille pantavaa on, että Tuomioja toimi puheenjohtajana yhdistyksessä, joka tuki tuolloisen ulkoministeriön valtiosihteeri Martti Ahtisaaren valintaa presidentiksi.

Ahtisaaresta tuli presidentti, ja Venäjän ulkomaantiedustelu yritti selvittää, mitä tästä seuraisi. Pian Helsingin residenttinä aloitettuaan Marejev otti yhteyttä vanhaan tuttavaansa, presidentin kansliapäällikkö Jaakko Kalelaan. Kalela kääntyi Ahtisaaren puoleen, joka näytti tapaamiselle vihreää valoa. Presidenttiä kiinnostivat Marejevin tiedot erityisesti siksi, että suomalaiset pyrkivät järjestämään tapaamisen presidentti Jeltsinin kanssa Budapestin Ety-kokouksen yhteydessä joulukuun 1994 alussa.²⁹

Kalela otti Marejevin vastaan presidentin linjassa 30. marraskuuta 1994. Marejev selitti hyvin huolestuneeseen sävyyn Tšetšenian tilannetta. Hän antoi ymmärtää, että Jeltsin oli valmis lähettämään asevoimia alueelle. Käynnin varsinaisen asia oli kuitenkin esittää Moskovan kriittinen arvio Naton laajenemisesta. Marejev korosti, että Nato oli edelleen sotilaallinen organisaatio, joka piti Venäjää päävastustajanaan. Venäjä ei voinut ”sulkea silmiään siltä, että tällainen sotilaallinen liitto on laajenemassa sen rajoille”. Selostuksesta välittyi syvä epäluulo Yhdysvaltoja kohtaan, jota esiintyi erityisesti turvallisuuskoneiston piirissä.

Ahtisaari oli vierailut marraskuussa Yhdysvalloissa ja Saksassa, mikä luonnollisesti herätti kiinnostusta Moskovassa. Kalela kertoi presidentti Bill Clintonin ja liittokansleri Helmut Kohlin vakuuttaneen suomalaisille, ettei Eurooppaan haluttu uusia jakolinjoja. Molemmat olivat pitäneet välttämättömänä yhteistyön laajentamista myös Venäjän kanssa.

Keskustelu Marejevin kanssa ei tuonut vastausta kysymykseen, järjestyisikö Ahtisaarelle mahdollisuus tavata Jeltsin. Asia oli SVR:n residentille täysin uusi. Kalela veti johtopäätöksen, että Marejevin tapaamispyynnön taustalla oli yleinen halu ylläpitää kontaktia, ei mikään nimenomainen toimeksianto Moskovan valtakuksesta. Tapaaminen vahvisti hänen käsitystään siitä, ettei SVR:lle ollut annettu sitä roolia, joka KGB:lla aikanaan oli Suomen ja Neuvostoliiton korkeimman poliittisen johdon tiedonvälityksessä, ”vaikka Marejev ja kumppanit pyrkivät tällaisen kuvan luomaan”.³⁰

Primakov lähestyy presidenttiä

Venäjän ulkomaantiedustelun kiinnostus Suomea kohtaan säilyi aktiivisena. Entinen Helsingin residentti Feliks Karasev kävi tapaamassa Kalelaa 31. tammikuuta 1995. Karasev oli ollut Helsingistä lähdettyään eläkkeellä Pietarissa, mutta toiminut

25. Oleg Gordievski, Inna Rogatchi & suomentanut Esa Adrian. *Sokea peili. Ihmisiä vallan ja vakoilun puristuksessa*. WSOY 1997, 166, 185.

26. Rentola 2009a, 80–81.

27. KA, Martti Ahtisaaren arkisto (MA), Suojelupoliisin muistio ”Venäjän ulkomainen tiedustelupalvelu SVR ja sen Suomessa oleva residenssi” 17.11.1995.

28. Erkki Tuomioja & Veli-Pekka Leppänen (toim.) *Siinä syntyy vielä rumihia. Poliittiset päiväkirjat 1991–1994*. Tammi 2014, 388.

29. Jaakko Kalelan haastattelu 17.5.2023. Tekijän hallussa.

30. KA, MA, Kalelan muistio tapaamisesta Marejevin kanssa 30.11.1994.

konsulttina paikallisessa pankissa.³¹ Kahden Suomen-komennuksensa välissä Leningradin KGB:n ulkomaantiedustelussa palvelut Karasev kuului siihen joukkoon entisiä tiedustelu-upseereita, jotka Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen löysivät itselleen uuden leipäpuun yksityisen sektorin palveluksessa. Pietarissa oli tyypillistä, että KGB-taustaiset tahot ja järjestäytynyt rikollisuus loivat liittolaisuuksia, jotka ulottivat ajan myötä lonkeronsa kaikkialle Venäjälle ja myös länteen.³²

Karasev oli Helsingin-visiittinsä aikana tavannut Suojelupoliisin päällikön Kekomäen. Hän kertoi Kalelalle, kuinka Supon johtaja oli syyttänyt venäläisiä laittoman tiedustelun lisäämisestä ja väittänyt, että kaikki KGB:läiset olivat edelleen tiedustelun palveluksessa. Kekomäen pääperustelu tulkinnalle oli ollut, että suomalais-venäläisiin yhteisyrityksiin oli tullut paljon nuoria entisiä tiedustelu-upseereita. Karasev kertoi Kekomäen myös todenneen, ettei venäläisillä tiedustelun edustajilla ollut enää pääsyä korkeimman poliittisen ja virkamiesjohdon puheille Suomessa. Kalela totesi, ettei tämä vastannut hänen käsitystään. ”Omalta osaltani päätöksen tekee tasavallan presidentti eikä SUPO.” Toisaalta hän korosti, että tilanne oli muuttunut ratkaisevasti Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen: tiedustelukanavilla ei ollut enää entistä tehtävää suorana linkkinä Suomen ja Venäjän korkeimman johdon välillä.³³

Karasev toi mukanaan englanninkielisen kirjeen SVR:n päällikkö Primakovilta. Kirje sisälsi toisaalta yleisiä, Venäjän ulkopolitiikkaan liittyviä näkökohtia, toisaalta bilateraalisiin kysymyksiin, erityisesti Primakovin oman tiedustelupalvelun edustajiin liittyviä ongelmia. Kirjeen ilmeinen pääasia oli ilmaista tyytymättömyys SVR:n Suomi-yhteyksiin ja niiden heikkouteen.

Primakovin näkökulmasta merkki tilanteen muuttumisesta huonompaan suuntaan oli ollut ennen muuta se, että hänen suomalainen virkaveljensä Kekomäki oli alkanut antaa julki-

suudessa suorasukaisia lausuntoja. Primakov siteerasi Kekomäkeä, jonka mukaan Venäjän tiedustelupalvelua käytettiin verhona ”epämääräisille kaupallisille toimintoille ja järjestäytyneelle rikollisuudelle”³⁴ Itärikollisuus ja tiedustelupalvelu olivat löytäneet toisensa Suomessa, ja viitteitä tästä löytyi myös muualta Euroopasta.

Primakovin mukaan Venäjän johto oli määrännyt ulkomaan tiedustelupalvelua seuraamaan tarkasti kehitystä Pohjois-Euroopassa, joka oli Venäjälle strategisesti tärkeä alue. Hän korosti kuitenkin, että SVR:n toiminta ei ollut suunnattu Suomea vastaan. Sen sijaan Yhdysvallat, Iso-Britannia ja muut läntiset palvelut operoivat entiseen malliin Pohjois-Euroopassa ja niiden pääasiallinen kiinnostuksen kohde oli Venäjä.

Kirjeensä lopussa Primakov palasi Kekomäen lausuntoihin. Hänestä vaikutti siltä, että Supopäällikkö oli huolestunut venäläisten aktiivisesta pyrkimyksestä luoda yhteyksiä suomalaisiin poliitikoihin ja talouselämän edustajiin. ”Tarkoittaako se, että Suomessa jokaista henkilöä, joka pyrkii kontaktiin poliitikkojen ja liikemiesten kanssa pidetään vakoojana? Se muistuttaa kylmän sodan ajan ajattelutapaa.”³⁵

Väärinkäsitysten ja epäilysten välttämiseksi Venäjän ja Suomen suhteissa Primakov pani paljon toivoa tehokkaaksi todettuun ”korkean tason luottamukselliseen vuoropuheluun”. Hänen mielestään salainen kanava on aina ollut luotettava ja turvallinen. Lopuksi Primakov pyysi, että Kalela tiedottaisi asiasta presidentti Ahtisaarelle.³⁶ Ahtisaari tutustui Primakovin kirjeeseen ja päätti, että siihen ei pidä antaa kirjallista vastausta. Kalelan tulisi tavata Primakov ja käydä tämän kanssa keskustelu ilman, että varsinaiseen kirjeeseen tässäkin yhteydessä vastattaisiin.

Suomen Moskovan-suurlähettiläs Arto Mansala ehdotti, että Kalela Moskovan-vierailunsa yhteydessä tapaisi Primakovin. Mansala vetosi siihen, että Ruotsin suurlähettiläs oli tavannut

31. KA, MA, Kalelan muistio tapaamisesta Karasevin kanssa 31.1.1995.

32. Kimberly Marten, The ‘KGB State’ and Russian Political and Foreign Policy Culture. *The Journal of Slavic military studies* 30:2 (2017), 198; Catherine Belton & suomentanut Ilkka Rekiaro, *Putinin sisäpiirissä. Kuinka KGB valtasi Venäjän ja kääntyi länttä vastaan*. Docendo 2021, 106.

33. KA, MA, Kalelan muistio tapaamisesta Karasevin kanssa 31.1.1995.

34. KA, MA, Kalelan muistio tapaamisesta Karasevin kanssa 31.1.1995. Muistion liitteenä on Primakovin englanninkielinen ja päiväämätön kirje Kalelalle.

35. KA, MA, Kalelan muistio tapaamisesta Karasevin kanssa 31.1.1995. Muistion liitteenä on Primakovin englanninkielinen ja päiväämätön kirje Kalelalle.

36. KA, MA, Kalelan muistio tapaamisesta Karasevin kanssa 31.1.1995. Muistion liitteenä on Primakovin englanninkielinen ja päiväämätön kirje Kalelalle.

tiedustelupäällikköä ja vienyt entisen pääministerin Carl Bildtin, joka toimi Euroopan unionin rauhanvälittäjänä Bosnia ja Hertsegovinassa, Primakovin toimistoon hiljattain. Kalela myös tunsu Primakovin jo 1970-luvulta, kun hän oli Ulkopoliittisen instituutin johtaja ja Primakov puolestaan Maailmantalouden ja kansainvälisten suhteiden instituutin (IMEMO:n) varajohtaja ja sittemmin johtaja.³⁷ Myöhemmin 2000-luvun vaihteessa entisen KGB:n arkistohoitajan Vasili Mitrohinin julkaistuista muistintapauista kävi ilmi, että Primakov oli 1960-luvulta lähtien toiminut KGB:n tietolähteenä koodinimellä Maksim.³⁸

Mansala, joka oli nähnyt Primakovin Kalelalle lähetetyn kirjeen, tarkasteli sitä suomalaisvenäläisten suhteiden isossa kuvassa. Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen Venäjän asevoimien ja tiedusteluviranomaisten näkökulmasta ”kynnyks” oli Suomen osalta aikaisempaan verrattuna korkeammalla. Kynnyksen nousu tarkoitti, että Suomi oli viime vuosina tekemillään puolustus- ja turvallisuuspoliittisilla ratkaisuillaan irtautunut itänaapurin etupiiristä ja lähestynyt länttä. Suomi ei ollut enää EU:n jäsenenä ja Naton rauhankumppanina puolueettomuuttaan idän ja lännen välissä korostava maa, jolla oli YYA-sopimus suurvaltanaapurinsa kanssa.

Mansalan mukaan venäläisiä täytyi ärsyttää Suomen tiukentunut ja ”ruotsalaistettu” tai ”eurokuntoon” saatettu persona non grata -käytäntö, joka oli ulotettu kaikkiin Venäjän tiedustelupalveluiden edustajiin. Suomi oli hiljattain evännyt everstin arvoisen sotilasasiamiesehdokkaan akkreditoinnin Helsinkiin. Kyseinen eversti oli aikanaan julistettu ei-toivotuksi henkilöksi Tanskassa, minkä seurauksena hänet oli sieltä karkotettu. Venäläiset valittivat sotilasasiamiehensä luvan epäamisestä puolustusvoimain komentaja kenraali Gustav Hägglundin Moskovan-vierailulla. Varsinainen vastaveto tuli myöhemmin, kun venäläiset pyysivät agremangia (isäntämaan suostumusta) majurin arvoiselle edustajalleen eli edustamisen tasoa Suomessa pudotettiin mielenosoituksellisesti.³⁹

Kalela kävi Moskovassa huhtikuun 1995 puolivälissä. Vierailunsa yhteydessä hän tapasi Primakovin, joka otti kahden kesken puheeksi SVR:n toimintaan liittyvät asiat. Primakov vakuutti, ”ettei hänen virastonsa tee mitään, mikä kohdistuu Suomen etuja vastaan. Jos jotain tapahtuu, ottakaa välittömästi minuun yhteyttä, ja minä hoidan asianomaisen takaisin kotiin.”⁴⁰ Toisaalta Venäjän tiedustelun oli Primakovin mukaan välttämätöntä säilyttää tietty läsnäolo Suomessa niin kuin useimmissa muissakin maissa:

1. he [SVR] haluavat tietää, mitä muut maat siellä tekevät 2. he haluavat kontrolloida muuta toimintaa Suomen kautta, erityisesti joukkotuhoukseiden leviämisen estämiseksi 3. he haluavat seurata tilannetta Baltian maissa. Mutta mitään Suomen lainsäädännön kannalta ongelmallista he eivät tee.⁴¹

Kalela ilmoitti ymmärtävänsä Venäjän ”legitiimit intressit niin kuin muidenkin ulkovaltojen”. Hän korosti, että SVR:n ja Suojelupoliisin piti keskenään setviä mahdolliset vaikeudet ilman, että niistä tulisi valtioiden välinen ongelma tai niitä ruvettaisiin käsittelemään julkisuudessa. Samalla hän teki Primakoville selväksi, että Venäjän ulkomaantiedustelulla ei voinut ollut mitään erityistehtävää yhteydenpidossa Suomen ja Venäjän poliittisen johdon välillä. Tilanne oli täysin toinen kuin Neuvostoliiton ja NKP:n aikana.

Primakov ei kuitenkaan jättänyt asiaa sikseen. Hän tarjoutui välittäjäksi, jos pitäisi suoraan toimittaa tietoja, esimerkiksi varoittaa tulevista bilateraalista asioita koskevista kannanotoista, presidentiltä presidentille. Myös Suomen suurlähettiläs voisi ottaa häneen yhteyttä. Kalela kiitti tarjouksesta, mutta toisti aikojen muuttuneen. Hän viittasi presidentti Jeltsinin pitkäaikaiseen avustajaan Dmitri Rjurikoviin, jota suomalaiset saattoivat ”koska tahansa tulla tapaamaan.”⁴² Primakov selvästi halusi elvyttää Venäjän ulkomaantiedustelun suhteita Suomen valtiojohtoon. Samalla Primakov toivoi presidentti Ahtisaaren

37. KA, MA, Kalelan muistio ”Tapaaminen akateemikko Primakovin kanssa: yleistä” 21.4.1995.

38. Mitrohin loikkasi länteen Britannian tiedustelupalvelun avustamana vuonna 1992. Christopher Andrew & Vasili Mitrokhin, *The Mitrokhin Archive. The KGB in Europe and the West*. Allen Lane 1999, 17

39. KA, MA, Mansalan Hyvä veli-kirje Kalelalle 22.2.1995.

40. KA, MA, Kalelan muistio ”Keskustelu akateemikko Primakovin kanssa 18.4.95: Tiedusteluun liittyvät asiat”. 18.4.1995.

41. KA, MA, Kalelan muistio ”Keskustelu akateemikko Primakovin kanssa 18.4.95: Tiedusteluun liittyvät asiat”. 18.4.1995.

42. KA, MA, Kalelan muistio ”Keskustelu akateemikko Primakovin kanssa 18.4.95: Tiedusteluun liittyvät asiat”. 18.4.1995

tukea Suojelupoliisiin ”häirintää” vastaan. Presidentin piti panna Supo kontrolloimaan läntisten tiedustelupalvelujen toimintaa, jota SVR:n mielestä Suomessa katsottiin läpi sormien.

Tiedustelulinjan uudelleenlämmittämiseksi Primakov pyrki ilmeisesti rakentamaan tilannetta, jossa saisi suomalaiset tekemään aloitteen. Niin se näyttäisi uskottavammalta Moskovan valtateskuksen vinkkelistä. Juuri näin SVR:n edeltäjä KGB oli toiminut. Esimerkiksi vuonna 1973 entinen KGB:n Helsingin-päällikkö Vladimir Stepanov oli ottanut yhteyttä Kekkoseen ja pyytänyt Suomen presidenttiä vetoamaan neuvostojohtoon, jotta hän pääsisi suurlähettilääksi Helsinkiin. Kekkonen oli lopulta päättänyt suostua, koska pelkäsi, että kovan ja röyhkeän miehen maineessa ollut Stepanov voisi tulla nimitetyksi ilman Suomen presidentin tukeakin.⁴³

Toinen vastaavanlainen tapaus oli nähty yöpakkaskriisin aikaan syksyllä 1958. KGB:n Helsingin-residentti Vladimir Ženihov raportoi tuolloin tapaamisestaan Kekkosen kanssa, että Suomen presidentti toivoi suurlähettiläs Viktor Lebedevin poiskutsumista ja seuraajan jättämistä auki. Näin Kekkonen halusi lisätä painetta K. A. Fagerholmin hallitusta kohtaan. Toki Kekkonen käytti kriisiä oman asemansa vahvistamiseen, mutta neuvostolähteistä on käynyt ilmi, että Ženihov myös laittoi Kekkosen suuhun sanoja, jotka olivat hänen omiaan. Suomen presidentin nimissä esitetty malli edusti aktiivisempaa otetta Moskovan suuntaan.⁴⁴

Loikkarin kertomaa

Venäjän ulkomaantiedustelun toiminnasta ja menettelytavoitteista saatiin lisätietoa kesällä 1995, kun Venäjän Helsingin-suurlähetystössä työskennellyt tiedustelu-upseeri loikkasi Suomen kautta länteen. Hän oli saapunut Suomeen 23.3.1993 ja toiminut koko ajan lähetystövirkaileijan peitetehtävissä. Suojelupoliisi laati hänen

antamastaan informaatiosta muistion, joka jaettiin valtiojohdolle.⁴⁵ Helsingistä loikannut tiedustelu-upseeri toimi SVR:n illegaalitiedustelun (N-linjan) kapteenina. Lähetystön N-linja tuki niin sanottuja illegaaleja eli vakoilijoita, jotka elivät asemamaassa väärän henkilöllisyyden suojassa ikään kuin normaaleina kansalaisina. Tehotaankadulla oli verraten vahva N-linjan edustus kylmän sodan aikana. Se johtui suomalaisten henkilöllisyyksien käytöstä ja Suomen hyödyntämisestä kauttakulkuun, kun maailmalle sijoitetut illegaalit kävivät kotimaassaan.⁴⁶

Mainittu 33-vuotias kapteeni oli valmistunut Moskovasta KGB:n/SVR:n ulkomaisen tiedustelutoiminnan ylimmästä opinahjosta eli Punaisen lipun instituutista vuonna 1990. Oppilaitoksen nimi ja oppiaineet olivat samat, joita ne olivat koko KGB:n olemassaolon ajan. Vain marxismileninisin ideologinen opetus oli poistettu ja tilalle on tullut niin sanottu isänmaallinen oppiaine. Huomionarvoinen yksityiskohta oli, että KGB:n Helsingin-aseamalla neljällä vuosikymmenellä vaikuttanut upseeri Albert Akulov opetti suomen kieltä Punalippuinstituutissa.

Venäjän ulkomaantiedustelu toimi suurilta osin samoja metodeja käyttäen kuin kylmän sodan aikana. Vuonna 1992 annettujen SVR:n pysyväismääräysten mukaan käytännön tiedustelutyön tuli tapahtua yhtäältä ulkomailla salaisin menetelmin ja salaisin operaatioin sekä toisaalta siten, että värvättiin kohdemaissa niiden kansalaisten joukosta salaisia agentteja aivan kuten KGB:n aikoinakin. Ainoa muutos kylmän sodan aikaan oli se, että Venäjällä ei enää ollut nimettyjä vihollismaita. Oli vain maita, joiden kanssa Venäjä kilpaili eri aloilla ja alueilla.

Suojelupoliisin muistiossa todettiin, että SVR:n rahoituspohja oli ollut kunnossa sen perustamisesta lähtien, vaikka budjettivarat olivat suhteellisesti ottaen pienemmät kuin KGB:n aikana. ”On huomattava, että salaiseen operatii-

43. Juhani Suomi, *Liennytyksen akanvirrassa. Urho Kekkonen 1972–1976*. Otava 1998, 284–286; Rentola 2008, 286.

44. Kimmo Rentola, Kreml ja Kekkonen. Yhä uutta. Teoksessa Timo Vihavainen et al. *Varjo Suomen yllä. Stalinin salaiset kansiot*. Docendo 2017, 380–383.

45. KA, MA, Suojelupoliisin muistio ”Venäjän ulkomainen tiedustelupalvelu SVR ja sen Suomessa oleva residenssi” 17.11.1995. Muistiossa ei mainita loikkarin nimeä. Kyse on kuitenkin todennäköisesti Venäjän Helsingin-suurlähetystössä työskennelleestä VV. Antonovista, jonka venäläiset ilmoittivat Suomen viranomaisille kadonneen perheineen kesäkuussa 1995. Ulkoministeriön muistiossa oletettiin, että Antonov toimi Venäjän turvallisuuspalvelussa. Tämän artikkelin kirjoittaja pyysi ulkoministeriön arkistosta Antonovin diplomaattikorttia, mutta sitä ei löytynyt. KA, Tasavallan presidentin kanslian arkisto (TPK) IV, Jbc:4, Markus Lyran muistio ”Tapaus Antonov” 9.10.1995; Ulkoministeriön tietopalvelun sähköpostiviesti 19.4.2023. Tekijän hallussa.

46. Rentola 2009a, 81, 95.

viseen tiedustelutoimintaan on ollut varoja koko ajan niin paljon kuin siihen kussakin tapauksessa on tarvittu tai tullaan tarvitsemaan oltiinpa millä puolella maailmaa tahansa.”⁴⁷

Suomen EU:hun liittymisen jälkeen SVR:n Moskovan keskus oli vetänyt johtopäätöksen, ettei Suomen läntistä pyrkimystä enää voitu pysäyttää. Tässä suhteessa Suomi oli menetetty. Lisäksi SVR ja myös Venäjän sotilastiedustelu GRU pitivät Suomea jo käytännössä Naton jäsenenä, vaikka se ei sitä virallisesti vielä ollutkaan. SVR:n päämääränä oli käyttää Suomen EU-jäsenyyttä ja Nato-suhdetta Venäjän hyödyksi sekä poliittisesti että taloudellisesti. SVR:n Suomen residenssin erityisenä operatiivisena tiedustelun pääkohteena oli koko vuoden 1995 ajan poliittinen tiedustelu, joka koski sen kaikkia Suomessa olevia toimintalinjoja. Tämä siksi, että Moskovan keskuksessa katsottiin poliittisella alueella olevan enemmän tiedon puutteesta johtuvia ongelmia kuin muilla, esimerkiksi tieteellis-teknillisellä alueella.

SVR:n Helsingin-residenssin tiedustelutoiminnan pääkohteita olivat Suomen politiikka Euroopan unionin jäsenenä ja Suomen suhde Natoon. Tämän lisäksi kiinnostivat Suomen ja Baltian maiden väliset suhteet sekä keskustelu menetettyjen alueiden palauttamisesta, niin sanotusta Karjalan kysymyksestä. Tietoa pyrittiin hankkimaan SVR:n ohjesäännöissä mainituin salaisin operaatioin, salaisin menetelmin ja Suomesta suomalaisten joukosta värvätyin salaisin agentein.

Pohjoismaista Suomi oli tärkein SVR:n tiedustelukohde Venäjän rajanaapuruutensa vuoksi, minkä merkitys korostui EU:n jäsenyyden myötä. Ainoastaan SVR:n Baltian maihin suuntaamassa tiedustelu- ja disinformaatiotoiminnassa Ruotsia pidettiin yhtä tärkeänä, osin ehkä jopa tärkeämpänä kohteena kuin Suomea.⁴⁸ Keskeisenä tavoitteena oli estää Baltian maiden muodostuminen

Venäjää vastaan suunnatun lännen tiedustelun tukialueeksi.⁴⁹ Suojelupoliisin tietojen mukaan SVR:n Suomen residenssin kokonaisvahvuus oli 20 virkailijaa.⁵⁰ Venäjän Helsingin-suurlähetystöstä oli vuonna 1995 ilmoitettu diplomaattilistaan 43 nimeä, joten tiedustelu-upseereita oli noin puolet edustuston virkailijoista.⁵¹ On tosin huomioitava, että osa venäläisistä tiedustelu-upseereista toimi muun kuin diplomaattisen peitteen alla.

Saatujen tietojen valossa Suomessa olevien upseerien työmotivaatio ja -moraali oli kunnossa. Kuitenkin salaisten operaatioiden aktiviteetteja pyrittiin välttelemään tai ne yritettiin sysätä nuorempien ja vasta maahan saapuneiden upseerien hoidettavaksi. Tämä johtui osittain Suomessa vuonna 1992 tapahtuneesta SVR:n X-linjan (tieteellis-teknillinen) upseerin ja hänen residenssin kirjanpitäjänä työskennelleen vaimonsa loikkauksesta, joka aiheutti pelkoa tunnistamisesta ja maasta karkottamisesta. Pääosin syynä oli Suomen noudattama käytäntö, jonka mukaan muualla länsimaissa tunnistettuja ja/tai niistä karkotettuja tiedustelu-upseereita ei enää hyväksytty maahan.

Venäläiset tiedustelupalveluiden edustajat olivat selvillä siitä, että Suomesta tapahtuva karkotus aiheuttaisi sen, etteivät he pääsisi enää muuallekaan ulkomaille Intiaa ja joitakin arabi- ja kehitysmaita lukuun ottamatta. ”Niissä heistä kukaan ei taas halua vapaaehtoisesti palvella eikä lottovoittoon verrattua sijoitusta Suomeen haluta riskeerata kovin helpolla edes mainetta ja kunniaa tuovalla onnistuneella salaisella operaatiolla.”⁵²

SVR:n tiedustelu-upseerin loikkauksen on täytynyt olla venäläisille kiusallinen. Se paljasti suomalaisille, kuinka laajasti itänaapuri edelleen vakoili. Primakovin puheet olivat ristiriidassa hänen virastonsa toiminnan kanssa. Hän ei ollut myöntänyt mitään vakoilua. Tapaamisessaan Kalelan kanssa Primakov oli vedonnut maiden

47. KA, MA, Suojelupoliisin muistio ”Venäjän ulkomainen tiedustelupalvelu SVR ja sen Suomessa oleva residenssi” 17.11.1995.

48. KA, MA, Suojelupoliisin muistio ”Venäjän ulkomainen tiedustelupalvelu SVR ja sen Suomessa oleva residenssi” 17.11.1995.

49. Yevgeny Primakov, *Russian Crossroads. Toward the New Millennium*. Yale University Press 2004, 100.

50. KA, MA, Suojelupoliisin muistio ”Venäjän ulkomainen tiedustelupalvelu SVR ja sen Suomessa oleva residenssi” 17.11.1995.

51. *The Helsinki diplomatic and consular list*. Ministry for Foreign Affairs 1995.

52. KA, MA, Suojelupoliisin muistio ”Venäjän ulkomainen tiedustelupalvelu SVR ja sen Suomessa oleva residenssi” 17.11.1995.

väliseen yhteiseen etuun ja korostanut, ettei Venäjän tiedustelun toiminta lainkaan suuntautunut Suomea vastaan. Helsingin venäläiseltä loikkarilta saadut tiedot vaikuttivat epäilemättä Suojelupoliisin käsitykseen SVR:stä. Tapaus ei edistänyt yhteistyötä palvelujen välillä.

Yleishavaintona kiinnostavaa on, että kylmän sodan päättyminen ei ollut lopettanut Venäjän illegaalitiedustelua. Sen sijaan Venäjän ja lännen suhteiden lämpeneminen tarjosi sille uusia mahdollisuuksia. Venäjän tiedustelupalvelut hyödynsivät länsimaiden avoimuutta esimerkiksi sijoittamalla illegaaleja peitetoimintaan yritysmaailmaan.⁵³ Suojelupoliisin muistiosta käy ilmi, että SVR:n Helsingin-residenssin pyrkimyksenä oli soluttaa suomalaiset väestöketerijärjestelmät uusien illegaali-identiteettien luomiseksi.⁵⁴

Illegaalitoiminta on Venäjän tiedustelun varjelluimpia osia. Se on aikaa vievää ja vaati resursseja. Peitteen luominen ja illegaalin kouluttaminen vaatii yleensä vuosia.⁵⁵ Länsitiedustelun kannalta SVR:n N-linjan upseerin loikkaus olikin mitä merkittävin voitto. Loikkari saattoi kertoa lännessä toimivien illegaalien nimiä, sekä heidän oikeat henkilöllisyytensä että peitenimet. Näitä tietoja on hyvin vaikea saada muilla keinoin.

Mattilan tapaus

Suomalaiset seurasivat epävarmoina Venäjän sisäistä tilannetta. Ulkoministeriön arvioissa itänaapurissa nähtiin olevan meneillään kaksi rinnakkaista ja ristiriitaista prosessia: reformit ja restauraatio. ”Jeltsinin kauden edetessä presidentin vallankäyttöön on tullut piirteitä, joita uudistusmieliset Venäjällä ovat alkaneet pitää uhkana koko demokratisoitusprosessille. Osa heistä näkee jo oireita pyrkimyksestä palauttaa poliisivaltio Venäjälle”, Moskovan suurlähettiläs Arto Mansala raportoi tammikuussa 1996.⁵⁶

Heikentyneen terveytensä vuoksi Jeltsin turvautui turvallisuusviranomaisiin, jotka vaikuttivat yhä enemmän presidentin päätöksentekoon.

Tässä suhteessa oireellista oli, että Jeltsin nimitti entisiä tiedusteluvirkailijoita merkittäviin poliitisiin ja neuvonantotehtäviin. SVR:n johtaja Primakov sai ulkoministeriön johdettavakseen. Primakovin ulkoministerinä ajamassa linjassa oli kysymys menetettyjen asemien ja vaikutusvallan palauttamisesta.⁵⁷

Venäjän tiedustelutoiminnan Suomessa aiheuttamat hankaluudet eivät vaikuttaneet kielteisesti maiden välisiin poliittisiin suhteisiin. Runsaat puoli vuotta virassaan toiminut ulkoministeri Primakov mainitsi kollegansa Tarja Halosen Moskovan-vierailun yhteydessä Neuvostoliitolla ja Suomella olleen erityissuhteen, joka kävi aikanaan esimerkiksi muille. Sen jälkeen tapahtui ”ratkaiseva laadullinen muutos”, ja nyt Suomi ”muodosti vakauden saarekkeen” Venäjän lukuisen naapureitten joukossa. Primakovin mielestä oli valitettavaa, ettei Venäjän muista naapureista voinut sanoa samaa.⁵⁸

Ratakadulla johto vaihtui syksyllä 1996, kun Eero Kekomäen seuraajaksi valittiin entinen Suojelupoliisin apulaispäälikkö, silloin sisäministeriön poliisijohtajana toiminut Seppo Nevala. Supon uusi päällikkö tapasi Ahtisaaren kansliapäällikkö Kalelan, joka tunsi Nevalan jo vuosilta, joina tämä toimi pääministeri Kalevi Sorsan eduskuntasihteerinä. Kalela otti suorasukaisesti kantaa Supon rooliin. Hän kritisoi Kekomäen ”mustavalkoista asennoitumista venäläisiin, mikä aika ajoin tuntui saavan vainoharhaisia ja objektiivisuutta haittaavia piirteitä”. Nevala jakoi tämän käsityksen. Hän antoi ymmärtää palaavansa entisen pomonsa Seppo Tiitisen aikana vallinneeseen käytäntöön, jolloin ”periaatteena oli avoin yhteydenpito kaikkiin tunnettuihin edustajiin Suomessa” – siis myös Venäjän tiedustelu-upseereihin Helsingissä. Tarkoituksena oli Nevalan mukaan pitää näitä tällä tavoin paremmassa valvonnassa ja alleviivata oikeutetun ja sopimattoman toiminnan rajaa. Hän pelkäsi, että tämä linja olisi Kekomäen aikana hämärtynyt.⁵⁹

53. SVR:n illegaaliohjelmasta kylmän sodan jälkeen ks. Corera 2023.

54. KA, MA, Suojelupoliisin muistio ”Venäjän ulkomainen tiedustelupalvelu SVR ja sen Suomessa oleva residenssi” 17.11.1995.

55. Riehle 2022, 222–227.

56. Ulkoministeriön arkisto (UMA), Moskova r-sarja, 1996, Mansalan raportti ”Venäjä perimmäisten kysymysten äärellä” 31.1.1996.

57. Arto Mansala, *Kohti kaaoksen pitkää yötä. Kolme kautta Moskovassa*. WSOY 2015, 429.

58. UMA, 18.41 VEF, Suhteet Suomi-Venäjä, 1996, Mansalan raportti ”Muutoksia ja jatkuvuutta; havaintoja Suomen ja Venäjän suhteista” 15.7.1996.

59. KA, MA, Kalelan muistio tapaamisesta Nevalan kanssa 24.9.1996.

Ratakadulla vaikutti olevan aihetta tyytyväisyyteen. SVR:n Helsingin tiedusteluasema oli lamassa. ”[Residentti] Mareev on epäilemättä lähdössä, passiivinen, näkymätön, sopeutumaton uuteen tilanteeseen.” Suojelupoliisin katse oli kääntynyt kohti tieteellis-teknistä tiedustelua, joka oli noussut yhä tärkeämmäksi 1990-luvun mittaan. Nevala ihmetteli Kalelalle, miksi SVR:n poliittisen tiedustelun väkeä pidettiin Suomessa paljon (6 henkilöä), vaikka upseereilla ei selvästikään ollut mitään tekemistä eikä heitä missään näkynyt: ”Mekaanisia kaukuja entisiltä ajoilta.”⁶⁰

Tehtaankadulla ei kuitenkaan pyritelty peukaloita, mitä osoitti syksyllä 1998 ilmi tullut ulkoministeriön virkamiehen Olli Mattilan vakoi-lutapaus. Mattila oli työskennellyt Moskovan suurlähetystössä syksystä 1991 kesään 1996. Helsinkiin palattuun hän toimi ulkoasiainsihteerin vakanssilla Venäjän, Itä-Euroopan ja Keski-Aasian osastolla. Mattilan tapausta pidettiin hyvin vakavana. Kyse ei ollut pelkästään Suomen ja Venäjän välisistä suhteista vaan Suomen luotamuksesta muuallakin kuten EU:ssa ja Naton yhteistyöelimissä. Juttu eteni rikosoikeudelliseen tarkasteluun ja tuli myöhemmin julkisuuteen.

Ulkoministeriön valtiosihteerin Jukka Valtasaari kutsui Venäjän suurlähetystön asiainhoitajan Sergei Šiskinin puheilleen 18. elokuuta 1998. Valtasaari totesi Šiskinille:

Edellytämme, että Nikolai Georgijevitsh Makarov, jonka toiminta on ristiriidassa hänen diplomaattisen statuksensa kanssa poistuu välittömästi maasta. Syyteharkintaan annettu juttu on vakava. Pidämme Makarovin toimintaa erittäin epäystävällisenä Suomea ja sen etuja vahingoittavana tekona.

Makarovin lisäksi myös Mattilan ensimmäinen niin sanottu hoitaja Aleksandr Sergejevits Kuritsin julistettiin ei-toivotuksi henkilöksi Suomessa. Makarov ja Kuritsin olivat Venäjän ulkomaantiedustelun upseereita. Mattilan värväys oli saanut alkunsa, kun Primakov toimi SVR:n päällikkönä.⁶¹

Toukokuussa 1999 Helsingin hovioikeus tuomitsi Mattilan vuoden ja neljän kuukauden

ehdolliseen vankeuteen vakoilusta, turvallisuus-salaisuuden paljastamisesta ja asiakirjan luvattomasta paljastamisesta. Hovioikeuden mukaan hän oli luovuttanut Venäjän tiedustelupalveluun kuuluneille henkilöille salaisia asiakirjoja, joita oli laadittu Suomen ulkoministeriössä ja Euroopan unionissa.⁶²

Johtopäätökset

Pian Neuvostoliiton luhistumisen jälkeen presidentti Koivisto pystyi nopeasti murtamaan vuosikymmeniä vakiintuneen instituution, jonka puitteissa Suomen ja Neuvostoliiton suhteita oli hoidettu sodasta saakka. Vuodesta 1956 alkaen niitä oli hoidettu suoraan tasavallan presidentin ja KGB:n ulkomaantiedustelun Helsingin-pääl-likön kesken. Suojelupoliisi ja valtionjohto tiu-kensivat samalla suhtautumistaan Suomessa toimi-viin Venäjän tiedustelu-upseereihin. Vuonna 1992 toteutettu massakarkotus iski tuntuvasti Venäjän tiedustelutoimintaan Suomessa. SVR:n tiedonhankinnan mahdollisuuksia heikensi, että venäläisen tiedustelun edustajilta puuttui samanlainen kontaktiverkko Suomessa kuten oli Neuvostoliiton aikana. Tehtaankadun lähetystön tiedusteluvirkailijoilla ei ollut mitään erityistehtävää yhteydenpidossa Suomen ja Venäjän poliittisen johdon välillä. Vaikka tällainen järjestelmä oli poistunut käytöstä, se ei tarkoittanut, että Venäjän tiedustelu ei olisi enää pyrkinyt vaikuttamaan Suomeen.

SVR kritisoi Kekomäen kaudella säännöllisesti Suojelupoliisia. Tiedustelupäällikkö ja sittemmin johtava poliitikko Jevgeni Primakov esitti vaatimuksia Supon häirintää vastaan ja lännen tiedustelun rajoittamisesta Suomessa. Tässä yhteydessä hän vetosi myös presidenttiin. Aktiviteetin taustamotiivina oli epäilemättä pyrkimys elvyttää Venäjän ulkomaantiedustelun roolia Venäjän ja Suomen korkeimman johdon tiedonvälityksessä. Tämä ei toteutunut sellaisena kuin venäläiset toivoivat. Siihen, miksi henkilökohtaisten kontaktien rakentaminen ei näytä onnistuneen, oli useita syitä. Venäjä oli heikko ja sen tiedustelu-residenssi Helsingissä meni sekaisin Neuvostoliiton romahtamisen jälkeen. Kansainvälinen

60. KA, MA, Kalelan muistio tapaamisesta Nevalan kanssa 29.5.1997.

61. KA, MA, ulkoministeriön muistio ”Vakoilujuttu; historiallista taustaa ja toimenpiteitä” 17.8.1998; KA, MA, ulkoministeriön muistio ”Nikolai Makarovin karkoittaminen ja Aleksandr Kuritsinin julistaminen ei-toivotuksi henkilöksi” 18.8.1998.

62. Harri Nykänen, Mattilalle vuosi ja neljä kuukautta ehdollista vankeutta vakoilusta. *Helsingin Sanomat* 18.5.1999.

tilanne ei myöskään ollut erityisen jännittynyt. Venäjällä oli halua harjoittaa yhteistyötä lännen kanssa. Toisaalta saatiin havaita, että vanhoillisen linjan voimistuminen 1990-luvun puolivälissä heijastui myös turvallisuuskoneiston toimintaan.

Kysymys ei ollut kuitenkaan pelkästään venäläisistä toimijoista, vaan suomalaisten asenteet myötävaikuttivat uuden järjestyksen toteutumiseen. Idänsuhteiden merkitys oli olosuhteiden muuttuessa olennaisesti vähentynyt. Kylmän sodan päättymisen jälkeen poliittisen johdon energia suuntautui EU-jäsenyyden saavuttamiseen. Suomi ankkuroitui yhä tiiviimmin osaksi länttä myös tiedustelualalla, kun Suojelupoliisi hakeutui vakinaiseen yhteistyöhön läntisen Euroopan turvallisuuspalveluiden kanssa.

Tätä taustaa vasten kannattaa panna merkille, että Venäjän tiedustelupiireissä vallitsi syvä epäluulo Suomen sotilaallista liittoutumattomuutta kohtaan. Suomeen suhtauduttiin potentiaalisena liittolaisena Naton kanssa ja jopa maan Nato-jäsenyyteen varauduttiin. Venäjän tiedustelupalvelujen päämääränä oli käyttää Suomen EU-jäsenyyttä ja Nato-suhdetta Venäjän hyödyksi sekä poliittisesti että taloudellisesti. Kimmo Rentola on todennut, että kansainväliset suhteet näyttävät tiedustelun maailmassa usein ”paljaampina” kuin esimerkiksi diplomatiassa.⁶³ Kun Suomen ja Venäjän valtiojohdot vakuuttivat keskinäistä yhteistyötä ja luottamusta, maiden tiedustelupalvelutittelivät varjoissa.

Suomesta loikanneen SVR:n tiedustelu-upseerin tiedot paljastivat, että Venäjän tiedustelu toimi paljolti perinteisin keinoin. Diplomaattisen peitteen alla tiedustelu-upseerit hankkivat tietoa salaisin operaatioin, salaisin menetelmin ja Suomesta suomalaisten joukosta värvätyin salaisin agentein aivan kuten KGB:n aikoinakin. Konkreettisenä esimerkkinä tästä oli ulkoministeriön virkamiehen Olli Mattilan vakoilutapaus. On kuitenkin syytä muistaa, että Venäjän vaikuttamispyrkimyksiä arvioitaessa on tietty varovaisuus paikallaan. Venäjän tiedustelutoimintaa ei tule vähätellä, mutta ei myöskään liioitella pitämällä tiedustelupalveluita kaikkialla läsnä olevina ja lyömättömänä voimana.⁶⁴

Käytettävissä olleen aineiston valossa näyttää siltä, että Suojelupoliisin toiminta Venäjän Suomessa harjoittaman vakoilun vaikeuttamiseksi oli menestyksellistä. Tärkeänä elementtinä SVR:n toimintaedellytysten heikentämisessä oli tapaväitä maahantulolupa jossakin muussa maassa luvattomaan tiedustelutoimintaan syyllistyneiltä. Venäläiset tiedustelupalveluiden edustajat olivat perillä siitä, että Suomesta tapahtuva karkotus aiheuttaisi sen, etteivät he jatkossa pääsisi länteen.

VTT **Juha-Matti Ritvanen** työskentelee apurahatutkijana Turun yliopiston poliittisen historian oppiaineessa.
Sähköposti: jmritv@utu.fi

63. Kimmo Rentola, Oliko Suojelupoliisin päällikkö KGB:n agentti? Tiedustelututkimuksen metodologiaa. *Tieteessä tapahtuu* 32:6 (2014), 9.

64. Riehle 2022, 273.